

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Haziran/June 2021, 4(1): 20-44

Hız. Peygamber'den Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Kafilelerinin Güzergâhları

The Routes of the Hajj Convoys from the Prophet Muhammad (pbuh) to the
End of the Umayyads

Hacı ATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Dr. Lecturer, Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Theology,
Department of Islamic History and Arts
Osmaniye/Turkey
haciatas@osmaniye.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9276-2966

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 28 Nisan / April 2021
Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Haziran / June 2021
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June
DOI: 10.47145/dinbil.929236

Atıf / Citation: Ataş, Hacı. "Hz. Peygamber'den Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Kafilelerinin Güzergâhları / The Routes of the Hajj Convoys from the Prophet Muhammad (pbuh) to the End of the Umayyads". Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi 4 / 1 (Haziran 2021): 20-44. doi: 10.47145/dinbil.929236

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Copyright © Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi /
Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Haremeyn olarak kabul edilen Mekke ve Medine, İslâm tarihi açısından ayrıcalıklı şehirlerdendir. İslâmiyet Mekke'de doğmuş, Medine'de gelişmiş ve dünyaya da buralardan yayılmıştır. Mekke'nin, Müslümanların kıblesi Kâbe'yi bünyesinde barındırması her yıl milyonlarca Müslümanın hac ve umre amacıyla burayı ziyaret etmesini sağlamıştır. Hiz. Peygamber'in kabrini misafir eden Medine de onun vefatından sonra dinî saiklerle ziyaret edilen ikinci şehir olmuştur. Emevîler ve Abbasîler döneminde devlet merkezinin Hicaz'ın dışına taşınması bu şehirlerin etkisini ortadan kaldırmamıştır. Bu tesirin devam etmesinde Mekke ve Medine'ye düzenlenen hac merasimlerinin ehemmiyeti oldukça fazladır. Bu ehemmiyetin sonucunda yüzlerce hac kafilesi meşakkatli yolculukları göze alarak dünyanın çeşitli bölgelerinden Mekke'ye akın etmiştir. İslâm'ın ilk dönemlerinde yüzlerce km'yi bulan ve aylarca süren hac kafîlelerinin yolculuğu müstakîl bir kurumun ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Bu amaçla "Hac Emirliği" adıyla, en önemli görevi, hac kafîlelerini güvenli bir şekilde kutsal mekânlarla götürüp getirmek olan bir kurum ihdas edilmiştir. Hac kafîlelerinin en kısa ve en güvenli yollardan kutsal mekânlarla götürülmesi önemli bir sorumluluk getirdiğinden halifeler, bu hassas vazifeyi ya kendileri bizzat yürütmüşler ya da en güvendikleri isimlere bu görevi tevdi etmişlerdir. Bu çalışmada hac emirlerinin başkanlığında Mekke'ye giden hac kafîlelerinin takip ettikleri güzergâhlar ele alınmıştır. Çalışmamız, ilk hac kafîlesinin yola çıktığı Hiz. Peygamber döneminden başlayıp Emevîlerin sonuna kadar devam eden tarih aralığı ile sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hac kafilesi, Hac Emirliği, Mekke, Güzergâh.

Abstract

Mecca and Medina, accepted as "Haremeyn", are privileged cities in terms of Islamic History. Islam was born and developed in these two cities and spread to the world from here. The fact that Mecca includes the Kaaba, the qibla of Muslims, has caused millions of Muslims to visit this place every year for the purpose of hajj and umrah. Medina, which hosted the tomb of the Prophet Muhammad (pbuh), became the second city to be visited for religious reasons after his death. The transfer of the state center outside the Hijaz during the Umayyad and Abbasid period did not eliminate the influence of these cities. The pilgrimage ceremonies held in Mecca and Medina are of great importance in the continuation of this influence. As a result of this importance, hundreds of pilgrimage convoys flocked to Mecca from various parts of the world, risking arduous journeys. The journey of pilgrimage convoys, which reached hundreds of kilometers and lasted for months in the first periods of Islam, also led to the emergence of an independent institution. For this purpose, an institution was established with the name of "Pilgrimage Emirate", whose most important task is to safely take pilgrimage convoys to holy places and re-bring them. Since the transportation of the pilgrimage convoys to the holy places by the shortest and safest ways brought an important responsibility, the caliphs either carried out this delicate task themselves or handed it over to the names they trusted the most. In this study, the routes followed by the pilgrimage convoys to Mecca under the presidency of the pilgrimage emirates are handled. Our study is limited to the date range starting from the period of the Prophet Muhammad (pbuh) when the first pilgrimage convoy started and continuing until the end of the Umayyads.

Keywords: Islamic History, Hajj Convoy, Hajj Emirate, Mecca, Route.

Giriş

Kur'an, on iki aydan dördünü haram ilan ederek bu aylarda savaşmayı yasaklamıştır. Bu aylar Muharrem, Recep, Zilka'de ve Zilhicce aylarıdır. Belirtilen aylarda savaşın yasaklanmasının birçok nedeni olmakla birlikte muhtemelen en önemli neden insanların güvenli bir şekilde hac ibadetlerini yerine getirmelerini sağlamaktır. Çünkü yasaklanan dört ayın ikisi, Zilka'de ve Zilhicce ayları, hac ibadetinin yapıldığı aylardır.¹

Müslümanlar, farz kılındığı yıldan itibaren hac görevini ifâ etmeye özen göstermişlerdir. Müslümanların bu ibadete özel önem vermesi Allah'ın rızasını kazanmanın yanında o ana kadar işledikleri günahlardan kendilerini kurtarmak istemelerinin de önemli bir payı vardır. Buna ilaveten Hac, çok kapsamlı bir ibadet olması bakımından da Müslümanları cezbetmektedir. Rivayete göre Ebû Hanife, diğer ibadetleri hacdan üstün kabul ederdi, ancak hacca gittikten sonra bu fikri değiştirmiştir.²

Hayatının büyük bir kısmını Mekke'de geçiren Hz. Peygamber'in, risâletten önce ve sonra defalarca Kâbe'yi tavaf ettiği bilinmektedir. Medine döneminde ise Resûlullah'ın (s.a.v.) iki umre bir de hac yaptığı kaydedilmiştir.³ Bu yüzdendir ki Resûlullah (s.a.v.), "Hac menâsikini (hacın yapılış şekli) benden alın" (خذوا عني مناسككم)⁴ buyurmuştur.

Hicretin 10. yılında düzenlenen ve Hz. Peygamber tarafından sevk ve idare edilen "Veda Hacı" bu ibadetin yönetim ve organizasyonu açısından bizlere önemli veriler sunmaktadır. Ancak bu verilerin hacın ibadet yönü kadar zengin malzeme sunduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun temel nedenleri zamanla Müslüman nüfusun artması, İslâm coğrafyasının genişlemesi sebebiyle hac kabilelerinin sayıca çoğalması ve takip ettiği güzergâhların da farklılaşmasıdır. Bu güzergâhların sayıca çoğalması ve Müslüman nüfusun demografik yapısının farklılaşması hac kabilelerinin güvenli bir şekilde kutsal mekânlara sevk edilmesini zorlaştırdı. Bu sebeple kalabalık hac kabilelerinin salimen kutsal mekânlara götürülmesi için titizlik gösterilmiş bu amaçla en güvenli ve en kısa güzergâhlar seçilmiştir. İslâm'ın ilk yıllarında sadece Medine-Mekke güzergâhından söz etmek mümkün iken zamanla Yemen-Mekke, Şam-Mekke, Yemâme-Mekke gibi yeni güzergâhlara ihtiyaç duyulmuştur.⁵

İkinci halife Hz. Ömer ile birlikte Sâsânî devleti tamamen ortadan kaldırılmış, İran ve Irak İslâm ülkesine katılmış; Suriye ve Mısır toprakları ise Bizans devletinden alınarak İslâm diyarına dâhil edilmiştir. Böylece İslâm coğrafyası oldukça genişlemiş Fars halkı, Türkler ve Berberilerin İslâm dinini tercih etmeye başlaması ile birlikte kozmopolit bir kültür ortaya çıkmıştır. Yeni dine girmenin heyecanı ile hac ibadetine iştiaak gösteren Müslüman halk, Allah'ın evini ziyaret etmek ve Hz. Peygamber'in yaşadığı mekânları görmek amacıyla oldukça meşakkatli yolculukları göze almışlardır. Çok kültürlü ve farklı etnik kimliklere sahip bir dinin mensuplarına hac ibadetini güvenli bir şekilde

¹ Cevad Ali Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm* (y.y.: Dâru's-Sâkî, 1422), 5/580; Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul: İSAR, 2003), 122-127.

² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hağâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eğâvîl fî vüçûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 3/152-153.

³ Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadetler Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), 242-243.

⁴ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdulah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 1424), 7/602.

⁵ Bkz: İbrahim b. İshâk b. Beşîr Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik ve Emâkini Turuki'l-Hac*, thk. Hamad el-Câsir (Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1969); Abdulkadir b. Muhammed b. İbrahim Cezîrî, *Dürerrü'l-Ferâidi'l-Munazzama fî Ahbâri'l-Hac ve Turuki Mekketi'l-Muazzama*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 2002).

yaptırmak, halifelerin en önemli görevlerinden biri haline gelmiştir. Kur'an'ın ifadesine göre, "İnsanların yürüyerek veya binekler üstünde uzak yollardan Kâbe'yi ziyarete gelmeleri"⁶ zor olduğu kadar manevi hazzı yüksek bir yolculuktur. Geniş bir coğrafyaya yayılmış Müslümanların hac emirlerinin nezaretinde hac için Mekke ve Medine'ye getirilmesi ve yeniden memleketlerine gönderilmesi hassas ve sorumluluğu yüksek bir vazifedir. Özellikle devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde hac kafileleri hırsızların ve çapulcuların saldırılarına maruz kalma riski ile karşı karşıya kalmıştır. Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde böyle bir tehlikeden söz edilemese de içinde kadın, çocuk, yaşlı ve hasta insanların bulunduğu kafilelere yüzlerce km yolculuk yaptırmak başlı başına ağır bir yükür.

Hac kafilelerinin güzergâhları ele alınırken coğrafya ve lügat kitapları çalışmamızın ana eksenini oluşturmuştur. Hemdânî'nin (öl. 360/971) *Sıfatü Cezîreti'l-Arab* isimli eseri, Bekrî'nin (öl. 487/1094) *Mu'cem mâ İsta'cem* isimindeki eseri, Yâkût el-Hamevî'nin (öl. 626/1229) *Mu'cemu'l-Büldân*'ı istifade edilen coğrafya kitaplarından bazılarıdır. İbn Manzûr'un (öl. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*'ı ve Zebîdî'nin (öl. 1205/1791) *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Şâmûs* isimli eseri de çalışmamız esnasında faydaladığımız lügat türü eserlerin bir kısmıdır.

Ahmet Salahaddin Bey'in *Kâbe Yollarında (Surre Alayı Hatıraları)* isimli çalışması, Âradî'nin *İmâratü'l-Hac fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*'si, Eyüp Sabri Paşa'nın *Mir'at-ı Haremeyn*'i, Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*'i ve Rifat Oral'ın *Veda Hacı* istifade ettiğimiz çağdaş eserlerden bazılarıdır.

Türk edebiyatında hacın bahis konusu edildiği manzum-mensur birçok hac seyahatnâmesi kaleme alınmıştır. Bu eserlerde, hac ibadetinin usûlüne uygun biçimde yerine getirilmesinden bahseden "menâsik-i hac" söz konusu olduğu gibi bu çalışmalarda hac kervanlarının güzergâhındaki menzillerden de bahsedilmiştir. Buna da ve "menâzil-i hac" ismi verilmiştir.⁷ Söz konusu iki alanda da birçok eser telif edilmiştir. Ancak bu çalışmaların Osmanlı dönemine yoğunlaştığı⁸ veya Memlûkler dönemi⁹ ile sınırlandırıldığı görülmüştür. Yaptığımız tarama neticesinde Hz. Peygamber döneminden başlayarak Râşid Halifeler ve Emevîler dönemini ele alan müstakil bir "menâzil-i hac" çalışmasına rastlamadık. Tebliğci olarak iştirak ettiğimiz 01-03 Nisan 2021'de Ankara'da "Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac" başlığı ile düzenlenen Uluslararası Hac Sempozyumunda "hac emirliği" konusu farklı başlıklar altında ele alınmış ancak "hac kâfilelerinin güzergâhları" başlığı altında bir tebliğ sunulmamıştır. Bahsi geçen sempozyumun metni henüz yayımlanmadığı için bu başlıkların ayrıntılarına yer veremiyoruz.¹⁰

1. Hac Emirliği

Hac ibadeti her ne kadar Kâbe'yi ziyaret, vakfe ve ihram giymekten ibaret gibi görünse de aslında hem meşakkatli hem de maddi ve bedeni çaba gerektiren bir ibadettir. Özellikle ulaşım araçlarının at ve develerden ibaret olduğu dönemlerde Müslümanlar, hac yolculukları sırasında ciddi

⁶ el-Hac, 22/27.

⁷ Seydi Kiraz, "Fethî'nin manzum Menâzil-i Hacc'ı", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2020), 311.

⁸ Bkz: Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları* (Ankara: DİB Yayınları, 2015).

⁹ Bkz: Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology* 29/1 (2019), 45-80.

¹⁰ Bkz: <https://hac.gov.tr/hacsempozyumu/>

sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır.¹¹ Bu sebeple hac ibadetinin emniyet içerisinde ifâ edilmesi ve hacı adaylarının güvenli bir şekilde Mekke'ye ulaşmaları ve memleketlerine dönmeleri için bazı düzenlemeler yapma zarureti hâsıl olmuştur. Kâbe'nin inşa edildiği tarihten bu yana insanların hac ve umre için Mekke'ye gelmeleri bu insanların organize edilmesi sorununu da beraberinde getirmiştir.

Hac yönetimi ve organizasyonu hakkındaki vazifeler, zaman ve şartlar değiştikçe kurumsallaşarak çeşitlenmiştir. İslâmiyetle birlikte hac ibadeti, hem Hz. İbrâhim zamanındaki aslına döndürüldü hem de hac yönetimine yeni kurumlar eklendi. Aslında İslâm dini, hac yönetimi hususunda köklü değişiklikler yapmayı sadece değişen şartlara ayak uyduracak yeni uygulamalar ihdas etmiştir. Bu anlamda ilk defa İslâmiyet döneminde tesis edilen kurumlardan biri "Hac Emirliği" müessesesidir. "Emîrü'l-Hac" olarak da isimlendirilen kurumun görevi haccın kurallarına uygun bir şekilde yerine getirilmesini temin etmek ve kutsal mekânlara yolculuk yapan hac kabilelerinin can ve mal güvenliğini sağlamaktır. Bu görevi üstlenen kimseye de "Emîr-i Hac/Hac Emiri" denir.¹² Hz. İbrâhim'in, oğlu İsmail'e haccın nasıl yapılacağını öğretmesi, İsmail'in de kendisinden sonraki insanlara bunu aktarması hac merasimlerinin sistematik bir şekil almasını sağlamıştır. Buradan hareketle bu kurumun doğuşu Hz. İsmail'e kadar götürülmeye çalışılsa da¹³ "Emîrü'l-Hac" ismiyle ilk defa İslâmiyet döneminde ortaya çıktığı söylenebilir.¹⁴

Mekke'nin fethine kadar hac merasimlerinin idaresi Kureyşli kabilelerin üzerindeydi. Mekke'nin fethedildiği yıl Resûlullah (s.a.v.), Attâb b. Esîd'i Mekke'ye âmil (vali) yaparak Huneyn seferine çıktı.¹⁵ Dolayısıyla hicretin 8. yılında icra edilen hac merasimine Resûlullah (s.a.v.) katılmadı. Bu yıl düzenlenen hac merasimini Mekke'ye vali olarak atanan Attâb b. Esîd idare etmiştir. Mekke'nin fethedildiği gün Müslüman olan Attâb'ın Resûlullah (s.a.v.) tarafından hac emiri olarak görevlendirilmediği, Mekke emiri sıfatıyla Attâb'ın bu vazifeyi üstlendiği anlaşılmaktadır. O yıl düzenlenen haccın Müşriklerle karışık yapılması bizce Hac Emirliği kurumunun henüz ihdas edilmediğinin bir delilidir. Çünkü hicri 8. yılda Mekke'nin fethedildiği yıl düzenlenen hac merasiminde Müşrikler, pagan kültürünün kalıntılarıyla haclarını icra ettiklerinden, o yıl, İslâm kültürünün bir ürünü olan Hac Emirliği müessesesinin mevcudiyetinden söz etmek mümkün görünmemektedir. Hz. Peygamber'in, hicri 9. yılda Ebû Bekir'i hac idaresi için Mekke'ye göndermeden önce ona, "hac menâsikini" öğretmesi¹⁶ de bu kurumun İslâm'dan sonra ortaya çıktığını göstermektedir. Bu bilgiler ışığında İslâm'da ilk hac emîrinin Hz. Ebû Bekir olduğu söylenebilir.¹⁷

¹¹ Bkz: Ahmet Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında (Surre Alayı Hatıraları)* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 104; Atalar, *Surre Alayları*, 155-163.

¹² Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/131.

¹³ Küçükaşçı, *Haremeyn*, 142.

¹⁴ Ayrıntı için bkz: Adem Tutar, "İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/ (2001), 75-86.

¹⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ökkâşe (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmmeti lilkitâb, 1992), 1/163; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1412), 3/129; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Abdullah el-Kâdi (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415), 2/136.

¹⁶ Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-Âsâr*, thk. Rüşdi Salih Melhas (Mekke: y.y., 1994), 1/186.

¹⁷ Tutar, "İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi", 82-83.

Hicretin 10. yılında son haccını îfâ eden Hz. Peygamber, burada hem insanlara haccın menâsikini öğretmiş hem de artık rutin bir görev haline gelen "Hac Emirliği" vazifesinin genel çerçevesini belirlemiştir. Veda Haccı olarak kaynaklara geçen merasimlerde Hz. Peygamber'in uygulamaları hac emirleri için de model olmuştur. Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından sonra da bu kurum önemini muhafaza etmiştir. Dört halife döneminde devlet başkanları ya bizzat kendileri bu görevi üstlenmişler ya da İslâm'da söz sahibi kimselere bu görevi vermişlerdir. Bu dönemde hac emirliği vazifesini Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas ve Abdurrahman b. Avf¹⁸ gibi dinî vasfı öne çıkan karizmatik sahâbîlerin üstlenmesi bu kuruma verilen değeri göstermesi bakımından önemlidir.

Hilafet merkezinin Şam'a nakledilmesinden sonra hac emirliği görevini Haremeyn (Mekke-Medine) valisi yürütmeye başladı. Şayet Haremeyn valiliği ayrı şahısların uhdesinde ise bu durumda Medine valisi hac emiri olurdu. Ancak halkın genel beklentisi hac merasimini halifenin yönetmesinden yana olmuştur. Hac kervanlarının başında halifelerin bulunması aynı zamanda bölge halkının ekonomik açıdan ihya edilmesi anlamına geliyordu. Çünkü halifenin kontrolündeki kafilede yüklü miktarda hediye bulunurdu. Başta Mekke halkı olmak üzere hacca gelen Müslümanların çoğunluğu bu hediyelerden istifade ederdi.¹⁹

Hac emirlerinin başlıca iki görevi olduğunu ifade etmiştik. Birincisi hac menâsikini Hz. Peygamber'in öğrettiği şekilde insanlara îfâ ettirmek; ikincisi ise farklı memleketlerden yola çıkan hac kafilelerine önderlik etmektir. Kanaatimizce hac emirinin ikinci görevi birincisine göre daha çok özen gerektiren bir görevdir. Çünkü kadın, çocuk, yaşlı ve hasta kimselerden oluşan kafileleri sevk ve idare etmek bizce daha hassas bir görevdir. İşte bu hassas vazifeyi yerine getirecek kimselerde birtakım vasıflar aranmıştır.

2. Hac Emirinin Yolculukla Alakalı Görevleri

Hac kafilelerini bir düzen ve disiplin içinde sevk etmek bir liderlik işidir. Bu itibarla fakihler hac yolculuğunu yönetecek şahısta şu vasıfların bulunması gerektiğini belirtmişlerdir:

1. Hac kafilelerini önceden belirlenmiş bir mekânda toplamak. Her kafileye bir rehber tayin edip onlarla koordineli bir şekilde hac yolculuğunu yönetmek.²⁰

2. Kafilelerin dağılmasını ve başlarına bir felaket gelmesini önlemek için topluca seyahat etmelerini ve konaklama yerlerinde toplu halde bulunmalarını sağlamak. Geride kalanlar için onları kafileye yetiştirecek rehberler vazifelendirmek.²¹

3. Kafileler için en emniyetli yolu seçmek. Kafilenin suyu veya azığı bittiğinde bunların telafi edilebileceği güzergâhı belirleyerek kafileyi bu yoldan sevk etmek.²²

¹⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, thk. Esad Dâgir (Kum: Dâru'l-Hicre, 1409), 4/301-302.

¹⁹ Küçükaşçı, *Haremeyn*, 144.

²⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, t.y.), 172-173; Muhammed b. Hüseyin Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, thk. Muhammed Hâmid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 108-110.

²¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172-173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 108-110.

²² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172-173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 108-110.

4. Rehberlerin, yolculuk sırasında hasta ve yaşlılara yardımcı olmalarını sağlamak. Yola gücü yetmeyen zayıf kimselerin, kadınların, yolculuklarını tamamlamaları için rehberlerle iletişim halinde olmak.²³

5. Seyahat esnasında ve konaklama yerlerinde hacılar arasında çıkması muhtemel tartışmaların ve kavgaların önüne geçmek; kavga edenler olursa bunların arasını bulmak. Hacılar arasında fitne ve fesat çıkaran olursa bunları uyarmak, bu hususta ileri gidenleri cezalandırmak. Kafilede hırsızlık olayının yaşanmaması için tedbirler almak.²⁴

6. Kafileyi, yağmacıların ve yol kesenlerin saldırısına karşı korumak. İlk dönemlerde olmasa da özellikle Abbasiler döneminde bu tür hâdislerin yaşandığı bilinmektedir. Bazı bedevî kabileler, hac kervanlarını geçim kaynağı olarak görüyor ve geçişleri sırasında onlardan haraç istiyor, vermezlerse kervanları yağmıyorlardı. Bu yüzden, yağma ve talan tehlikesinin olduğu dönemlerde hac kabilelerine askerler nezaret etmiştir.²⁵

7. Hac yolculuğu için uygun ve geniş bir vakit seçmek, dar bir vakitte hacı adaylarını yola çıkarıp onları yormamak. Hac emîri olarak tayin edilen kimse öyle bir vakit seçmelidir ki, mîkât yerine varıldığında hacı adayları, ihrama girip haccın sünnetlerini rahatça yerine getirebilmeli; Mekke'ye girip oradan da Arafat'a rahatça çıkabilmelidir. Aksi halde bu meşakkatli yolculuk hac farızası tamamlanamadan sonlanabilirdi.²⁶

Hac kafilesi Mekke'ye vardığında hac yolculuğunun birinci safhası bitmiş, tabiatıyla hac yolculuğunu yöneten emirin de yolculukla alakalı görevi sona ermiştir. Ancak, kafileden olup da Mekke'ye ulaşamamış yolcular varsa, onlar hakkındaki yetki ve sorumluluğu devam etmektedir. Hacı adayları hac ibadetinin rükünlerini îfâ ettikten sonra hac emîri özel işlerini görmeleri için onlara birkaç gün müddet verir; bu müddet bittikten sonra hac kafilesini Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret için Medine'ye yönlendirirdi.²⁷

Hac kafilesi Medine'de, Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret edip, Mescid-i Nebî'de namaz kıldıktan sonra dönüş yolculuğu başlardı. Hac emirinin dönüş yolculuğundaki görev ve sorumluluğu, gelişte olduğu gibi devam eder ve hacı adaylarının ilk toplandığı yere varınca sona ererdi.²⁸

3. Hac Kafilelerinin Takip Ettiği Güzergâhlar

Müslümanlar, Kur'an'da açık ifadelerle farz kılınan hac ibadetine²⁹ gerekli hassasiyeti göstermiş ve dünyanın farklı beldelerinden hazırladıkları kervanlarla hac yolculuklarına çıkmışlardır. Kimi

²³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172-173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 108-110.

²⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172-173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 108-110.

²⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172-173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 108-110.

²⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172-173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 108-110; Mehmet Erkal, "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2001 (2001), 152-153.

²⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 110.

²⁸ Erkal, "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler", 154.

²⁹ "Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir." Âl-i İmrân, 3/97.

yürüyerek kimisi de binekler üzerinde yüzlerce km yol kat ederek kutsal mekânlara yolculuk etmişlerdir.³⁰

Bu başlıkta, hacıların Mekke'ye gitmek için kullandığı bütün yollardan bahsedilmeyecektir. Bunun yerine, hac emirlerinin sevk ve idaresindeki hac kafîlelerinin kullandığı güzergâhlardan bahsedilecektir. Başka bir ifadeyle, resmî kurum olan hac emirliğı tarafından kullanılan güzergâhlar bahis konusu yapılacak, kendi imkânlarıyla kutsal mekânları ziyarete gelenlerin kullandıkları rotalar konumuzun dışında kalacaktır. Hâlihazırda, küçük gruplar halinde yapıldığını düşündüğümüz gayr-i resmi hac kafîleleri de muhtemelen isminden bahsedeceğimiz rotaları kullanmış olmalıdırlar. Örneğın, Mısır'dan yola çıkan hacı adaylarının güzergâhı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Kanaatimizce, Emevîler döneminde Mısır'dan hareket eden hac kafîlesi Şam'a kadar kendi imkanlarıyla gelmiş, burada Şam kafîlesine katılarak yollarına devam etmiştir. Mısır kafîlesinin o ana kadar kullanılmayan bir güzergâhtan Mekke'ye gitmeleri kanaatimizce söz konusu olmamıştır. Çalışmamızda, bu yolların ayrıntılarından da bahsedilmeyecektir. Mola yerinin adı, iki durak arasındaki mesafe (eğer kaynaklarda varsa) ve buranın öne çıkan bir özelliğı verilerek konu işlenecektir.

Hac kafîlelerinin takip ettiğı güzergâhlar döneme ve güzergâhın yönüne göre farklılık göstermiştir. İslâm coğrafyası genişledikçe bu güzergâhlarda bazı değışiklikler de yaşanmıştır. Konumuzun Emevîler dönemi ile sınırlandırılması bakımından hac kafîlelerinin takip ettiğı güzergâhlar üç ana başlıkta ele alınmıştır. Bunlar: Hiz. Peygamber dönemindeki güzergâh, Dört halife dönemindeki güzergâhlar ve Emevîler döneminde takip edilen güzergâhlar, şeklindedir.

3.1. Hiz. Peygamber Dönemindeki Güzergâh

Hiz. Peygamber devrinde henüz İslâm coğrafyası Hicaz'la sınırlı olduğı için bu dönemde tek güzergâhtan söz etmek mümkündür. O da Medine-Mekke güzergâhıdır. Bu bölgede hacca gitmek isteyen Müslümanların toplanma yeri Medine'dir.³¹

Hiz. Peygamber döneminin hac emirleri, hatırlanacağı gibi, Attâb b. Esîd,³² Hiz. Ebû Bekir ve Resûlullah'dır (s.a.v.). Mekke'nin fethinin hemen ardından düzenlenen ilk hac merasimine Hiz. Peygamber katılmamış; Mekke emiri olarak atadığı Attâb b. Esîd, Müslümanlara müşriklerle aynı anda, karışık olarak hac yaptırmıştır. Dolayısıyla hicretin 8. yılına denk gelen ilk hac merasimi olağan dışı şartlarda eda edilmiştir. Bu olağan dışılığa bir örnek de Attâb'ın, herhangi bir görevlendirmeye gerek duymaksızın insanlara hac yaptırmasıdır. Muhtemelen Attâb, Mekke fethedilmeden önceki genel teamüllere uygun davranarak ayrıca bir görevlendirmeye ihtiyaç duymadan bu görevi üstlenmiş olmalıdır.

Attâb b. Esîd, Mekke'de emir olarak bulunduğı için herhangi bir yolculuk yapmaksızın insanlara hac görevini ifâ ettirmiştir. Bu yüzden Attâb'ın emirliğinde herhangi bir hac yolculuğundan veya güzergâhından söz etmek mümkün değildir. Hiz. Ebû Bekir hac emiri olarak

³⁰ Erkal, "Hac Emirliğı (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler", 146.

³¹ Bkz: Rifat Oral, *Veda Haccı* (Konya: Hüner Yayınevi, 2006), 39-44.

³² Attâb b. Esîd, bizzat Hiz. Peygamber tarafından görevlendirilen bir hac emiri değıildir. Mekke valisi sıfatıyla insanlara hicretin 8. yılında hac yaptırmıştır. Resmî bir görev tevdi edilmeksizin hac emirliğı yaptığı için her ne kadar ismi hac emirleri arasında geçse de resmî anlamda ilk hac emiri 9. yılda Hiz. Peygamber'in emriyle Müslümanlara hac yaptıran Hiz. Ebû Bekir'dir.

görevlendirildiğinde Medine’de bulunduğundan Medine ile Mekke arasındaki bir güzergâhı takip ederek hac kafilesini Mekke’ye ulaştırdı. Bu yüzden bu yol, hac kafilesinin takip ettiği ilk rota olması bakımından önemlidir.³³ Bu ilk hac yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmasak da kanaatimiz, Hz. Ebû Bekir’in hac kafilesini herkesin bildiği bir Medine-Mekke güzergâhından götürüp getirdiği yönündedir. Çünkü bu güzergâhtan insanlar sürekli yolculuk yapmakta dolayısıyla bu rota herkes tarafından bilinmektedir. Hac kervanlarında çok sayıda insanın bulunması muhtemelen bu yolu değiştirmemiştir; çünkü insanlar Câhiliye döneminde de hac ve umre için Mekke’ye gidiyorlardı. Sonuç itibarıyla Hz. Ebû Bekir, bir sene sonra Hz. Peygamber’in takip edeceği yoldan Müslümanları hacca götürmüştür.

Bilindiği gibi Resûlullah (s.a.v.), 10/631 yılındaki hac kafilesine liderlik yapmıştır. Hz. Peygamber’in hicretten sonraki ilk ve son haccı olan “Veda Haccı” hakkında kaynaklar bize yeterli bilgi aktarmaktadır.³⁴ Hem hac menâsikinin icrası hem de hac kafilesinin yolculuğu hakkında yeterli bilgiye sahibiz.

3.1.1 Medine-Mekke Güzergâhı

Hicretin 10. yılı Şevval ayında Resûlullah (s.a.v.), bütün İslâm coğrafyasına elçiler vasıtasıyla bir haber gönderdi. Buna göre Hz. Peygamber, Zilhicce ayında tüm Müslümanların iştirak edeceği geniş katılımlı bir hac yolculuğu düzenleyecekti. Müslümanların topluca katılacağı bu hac ibadeti bir yıl önce Hz. Ebû Bekir’in emirliğinde icra edilen hacdan sonra yapılan ikinci hac organizasyonuydu. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in liderliğinde yapılacak olan bu devasa hac organizasyonu Müslümanların ikinci deneyimidir. Buna ilaveten bu organizasyon müşrik unsurlardan, putlardan temizlenmiş bir Kâbe’ye düzenlenen ilk hac merasimidir. Hz. Peygamber’in risâletten sonraki ilk ve tek haccı olan bu yolculuk, gidiş dönüş olmak üzere toplam 27 gün sürmüştür.³⁵

Hz. Peygamber’in, hac kafilesini “Ağaç Yolu”³⁶ denen güzergâhtan Mekke’ye götürdüğü rivayet edilmiştir. Güzergâh üzerinde yer alan Semrâ ağacına nispetle buraya ağaç yolu denmiştir.³⁷ Hz. Peygamber önderliğindeki kabile, Zilka’de ayının 25’inde Medine’den Mekke’ye doğru hareket etti. Medine’den yola çıkan kafilenin ilk durağı, mîkât³⁸ mahalli olan Zülhuleyfe’dir.³⁹ Medine’ye 11

³³ Vicdân Ferîk İnâd Âradî, *Îmâratü'l-Hac fi'd-Deoleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye* (Amman: Dâru Emced, 2017), 213.

³⁴ Bkz: Oral, *Veda Haccı*.

³⁵ Oral, *Veda Haccı*, 35-38.

³⁶ Mekke ile Medine arasında dört yoldan bahsedilmektedir. Bunlar: Ağaç yolu (Ana yol), çukur yol, tali yol ve doğu yoludur. Anlaşılan Hz. Peygamber, herkes tarafından bilinen ana yoldan Mekke’ye gitmiştir. Bkz: Muhammed Zekeriyâ Kandehevî, *Haccetü'l-Vedâ* (Hindistan: Matbaa Nedve, ts.), 72; İbrahim Rıfat, *Mirâtu'l-Haremeyn* (Kâhire: Dâru'l Kütübi'l Mısriyye, 1925), 1/369-383.

³⁷ Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 215.

³⁸ Burada kastedilen mekânla ilgili mîkâttır. Bu bölge Medine’ye yaklaşık 11 km mesafede yer alır ve Mekke’ye gidenlerin veya hac ve umre yapacakların ihrama girecekleri noktadır. Salim Öğüt, “Mîkât”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2005, 30/48.

³⁹ Zülhuleyfe: Hz. Peygamber zamanında Medine’den Mekke’ye giden yolun ilk merhalesi olan ve Medine haremını sınırlayan dağlardan Âir (Ayr) yakınlarında Medine’nin güneybatısındaki Akik vadisinde bir derenin adı olan Huleyfe, Arabistan’da aynı adı taşıyan diğer yerlerden ayırt edilmek için Zülhuleyfe diye anılmıştır. Hz. Peygamber, Medine çevresinden Mekke’ye gidenlerin Medine’de veya en geç Zülhuleyfe’de ihrama girmeleri gerektiğini söylemiştir. Zülhuleyfe, Mekke’ye en uzak mîkât yeridir, dolayısıyla burada ihrama girmek daha faziletlidir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Zülhuleyfe”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2013, 44/561-563.

km uzaklıktaki Zülhuleyfe'de mola verilmesinin nedeni, hem kafîlenin burada dinlenmesi hem de çevre kabîlelerden hacca gitmek isteyenlerin burada buluşmasıdır. Resûlullah (s.a.v.), burada öğle namazını iki rekât olarak kıldırmiş ve namazdan hemen sonra da ihrama girmiştir.⁴⁰

Resûlullah'ın (s.a.v.) zevceleri de bu yolculukta ona eşlik etmişler, hevdeclerin üzerinde Mekke'ye doğru yola çıkmışlardı.⁴¹ Müslümanların, Zülhuleyfe'de gecelediğine ve diğer gün sabahleyin yola devam ettiklerine dair rivayet olsa da⁴² Vâkidî bu rivayeti sahih bulmamıştır. Ona göre kafîle, aynı gün yoluna devam etmiştir.⁴³ Hac kafîlesi Zülhuleyfe'den ayrılmadan önce Resûlullah'ın emriyle kurbanlıklar işaretlenmiş, bu görev de kurbanlıklardan sorumlu Nâciye b. Cündeb'e verilmiştir.⁴⁴

Hiz. Peygamber, Zülhuleyfe'deki işlerini bitirdikten sonra hac kafîlesiyle buradan ayrılarak Beydâ'ya⁴⁵ gelmiş ve burada telbiye getirmeye başlamıştır. Müslümanlar da Resûlullah'ın arkasından telbiye getirmişler hatta buna bazı eklemeler de yapmışlardı. Resûlullah (s.a.v.), bu ilaveleri duyduğu halde bir şey dememiştir.⁴⁶ Beydâ'da yapılan telbiye aslını koruyarak günümüze kadar gelen "Lebbeyk Allahümme lebbeyk, lebbeyk lâ şerîke leke lebbeyk, inne'l hamde ve'n ni'mete leke ve'l mülk, lâ şerîke lek." (لبيك اللهم لبيك، لبيك لا شريك لك لبيك، إن الحمد والنعمة لك والملك، لا شريك لك)⁴⁷ şeklinde söylenen meşhur telbiyedir.

Resûlullah'ın hangi hac için niyet ettiği veya hac ile umreyi birleştirip birleştirmedığı hususunda farklı görüşler aktarılmıştır. Konumuzla doğrudan alakalı olmadığı için Resûlullah'ın hac ve umreyi birleştirerek niyet ettiğini ve her ikisi için de tek tavaf yaptığını aktarmakla yetiniyoruz.⁴⁸ Hiz. Peygamber'in, hac menâsikini aslî hâle dönüştürme çabalarından biri de hac ve umreyi tek niyetle birleştirmesidir. Çünkü müşrik Araplar, Câhiliye döneminde hac aylarında umre yapmayı günahların en büyüğü olarak görüyorlardı.⁴⁹

⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1984), 3/1089; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-hancı, 2001), 2/157; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/5.

⁴¹ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1090; İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/195.

⁴² İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/195.

⁴³ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1090.

⁴⁴ Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1090-1091; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/157; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/382.

⁴⁵ Beydâ: Mekke ile Medine arasında düz bir yerin ismidir. Mekke'ye daha yakındır. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/523.

⁴⁶ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Züheyl Zekkâr - Riyâd ez-Zerkelî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417), 1/369; Ahmed b. Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve* (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1405), 5/434; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/503; Hafız Yusuf Nümerî, *ed-Dürerü fi İhtisâri'l-Meğâzî ve's-Siyer* (Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, 1403), 261.

⁴⁷ Ebü'l-Fida İsmail b. Kesîr İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdulvahid (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1976), 4/290.

⁴⁸ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâz, 1975), 3/274; Abdurrahman Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf* (Beyrut: Dâru İhya'i-Turâs el-Arabî, 1412), 7/508; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/473.

⁴⁹ Muhammed b. Habîb b. Ümeyye İbn Habîb, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, thk. Hurşid Ahmed Fâruk (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405), 228; Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (Şam: Dâru'r-risâle el-Âlemiyye, 1434), 4/215; Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye* (Beyrut: y.y., 1400), 3/321.

Resûlullah'ın liderliğindeki hac kafilesi Beydâ yolunu takip ederek Pazar günü Melel'de⁵⁰ sabahlamış, sonra buradan ayrılarak akşam vakti Seyyâle'nin⁵¹ tepelerine gelmişti. Kafile, akşam ve yatsı namazlarını burada eda etmiş, sabah namazını da Seyyâle ile Ravhâ⁵² arasında yer alan Irku'z-Zubye'deki⁵³ bir mescidde kılmıştır. O gün Ravhâ da konaklayan kafile, sonra buradan ayrılarak ikindi, akşam ve yatsı namazlarını Munsaraf'ta⁵⁴ kılmış, geceyi de burada geçirmiştir. Sabah namazını Üsâye/Esâye'de⁵⁵ eda eden Resûlullah'ın liderliğindeki hac kafilesi, Salı günü Arc⁵⁶ denilen köye ulaşmıştır.⁵⁷

Hz. Peygamber'in yolculuk sırasında ashaptan bazısına görev verdiği anlaşılmaktadır. Bu görevlerden biri, kurbanlık develerin sevk ve idaresi ile ilgiliydi. Diğerleri ise, kafileden geride kalan hacıların kafileye yetiştirilmesi ve unutulmuş eşyaların toplanarak sahiplerine verilmesiyle alakalı bir görevdir. Hz. Peygamber bu işin başına da Safvân b. Mu'attal'ı getirmişti. Saffân, Hz. Ebû Bekir'in kaybolan devesini bularak hac kafilesine yetiştirmiş ve deveyi kendisine teslim etmiştir.⁵⁸

Hz. Peygamber, yolculuk sırasında Lahyâ Cemel⁵⁹ denen yerde başının ortasından kan aldırılmış, sonra da çarşamba günü Sukyâ⁶⁰ mevkiinde konaklamıştı. Ardından Ebvâ'da⁶¹ sabahlamıştır.⁶² Resûlullah (s.a.v.) liderliğindeki hac kafilesi, cuma günü Cuhfe'ye⁶³ ulaşmıştır. Sonra oradan hareket edip Cuhfe dışından gelenlerin ihrama girdiği mescitte namaz kılmış, cumartesi günü Kudeyd'e gelerek el-Müşellel mescidinde namaz kılmıştı.⁶⁴ Pazar günü Ufsan'a ulaşan Müslümanlar oradan ayrılp Ganîm denen yerde konaklamışlardı. Burada, hacca yaya olarak gelen insanlar bu durumu Resûlullah'a şikâyet etmişler, onların itirazına Resûlullah (s.a.v.), "Adımlarınızı dengeli atarak hızlı yürümekten yararlanın" şeklinde bir tavsiyede bulunmuş, yaya olarak yolculuk yapanlar onun tavsiyesine uymuşlar ve böylece daha az yorulduklarını söylemişlerdir. Pazartesi günü Marrû'z-Zahrân'a ulaşan hac kafilesi akşam oluncaya kadar oradan ayrılmadı. Hac kafilesi, Seniyyeteyn'e

⁵⁰ Melel: Mekke ile Medine arasında, Medine'ye 28 mil uzaklıkta bir yerin adı. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/194.

⁵¹ Seyyâle: Hac kervanlarının duraklarından biridir. Mekke'ye gitmek isteyen Medine ehlinin konakladığı ilk merhalelerdir. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/292; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (y.y.: Dâru'l-Hidâye, t.y.), 29/243.

⁵² Ravhâ: Mekke'ye yolculuk yapanların dinlendiği bir konaklama yeridir. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/76.

⁵³ Irku'z-Zubye: Medine tarafından gelenler için Ravhâ'ya 3 mil uzaklıkta yer alan bir mekândır. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/58.

⁵⁴ Munsaraf: Mekke ile Bedir arasında bir yer. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/211.

⁵⁵ Esâye: Mekke'ye giderken Cuhfe yolunda bir yere verilen isimdir. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 14/19.

⁵⁶ Nureddin Ali b. Cemaleddin Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri Dâru'l-Mustafâ* (Mısır: Matbaâ el-Edeb ve'l-Müeyyed, 1908), 4/113-114; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, 6/96.

⁵⁷ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1092-1093; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/219; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, thk. Muhammed Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1420), 2/105.

⁵⁸ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1093; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/153; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/330.

⁵⁹ Lahyâ Cemel: Mekke ile Medine arasında bir yer. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/15.

⁶⁰ Sukyâ: Mekke'ye gidenlerin dinlenerek temiz su içtikleri bir yer. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/228.

⁶¹ Ebvâ: Mekke yolunda bir yerin adı. Mekke'ye uzaklığı 21 mildir ve Hz. Peygamber'in annesinin kabri burada bulunmaktadır. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/79-80.

⁶² Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1095-1096.

⁶³ Cuhfe: Mekke'ye dört merhale uzaklıkta, Şam ve Mısır'dan gelenlerin Mikât yeridir. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/111.

⁶⁴ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 3/1096; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/220.

vardığında iki tepe yani Kûda ile Kedâ⁶⁵ arasında geceledi. Sabah olunca Resûlullah (s.a.v.) orada gusül almış ve gündüz olunca da Mekke'ye girmiştir.⁶⁶

Resûlullah'ın (s.a.v.) liderliğindeki hac kafîlesinin, yolculuğun 10. gününde Mekke'ye ulaştığı rivayet edilmiştir.⁶⁷ Günümüz karayolu şartlarında Mekke ile Medine arası yaklaşık 450 km olduğu varsayılırsa günlük ortalama 45 km mesafe kat edildiği anlaşılmaktadır. Bu yolculukta herhangi bir güvenlik problemi olmadığından Hiz. Peygamber liderliğindeki hac kafîlesi, 10 gün gibi kısa sürede salimen Mekke'ye ulaşmıştır.⁶⁸

3.1.2. Hac Kafîlesinin Medine'ye Dönüş Güzergâhı

Resûlullah (s.a.v.), 14 Zilhicce çarşamba günü dönüş için hazırlık emrini vermiş, perşembe günü de Mekke'den ayrılmıştı.⁶⁹ Yolculuktan önce sabah namazında Kâbe'yi tavaf etmiş ve "Hiç kimse son bir defa daha Kâbe'yi tavaf etmedikçe bir yere ayrılmaz!"⁷⁰ diye buyurmuştur. Bu ifadesinin ardından Medine'ye doğru yola çıkan Resûlullah (s.a.v.), dönüşte öğle ve ikindi namazlarını Ebtâh'ta eda etmiştir.⁷¹

Hac kafîlesi ilk molasını aynı gün, Zû Tuva⁷²'da vermişti. Resûlullah (s.a.v.), Mekke'ye gelişlerinde Zû Tuvâ'da geceler, sabah olunca şehre girerdi. Aynı şekilde Mekke'den ayrıldığında da burada geceler, sabah olunca yoluna devam ederdi.⁷³ Muhtemelen, Hiz. Peygamber Medine tarafından Mekke'ye gelen veya dönen Arapların yaptığı gibi Zû Tuvâ'yı mola yeri olarak kullanmış olmalıdır. Mekke'ye gelen veya Mekke'den ayrılan kafîlelerin burada konaklamasının nedeni, buranın istirahat için uygun bir yer ve mesafede olmasındandır. Hiz. Peygamber'in diğer durağı, Zilhicce'nin 18. gününde Gadir-i Hum olmuştur. Mekke ile Medine arasında Cuhfe'ye yakın bir yerde bulunan Gadir-i Hum'da Hiz. Peygamber bir konuşma yapmıştır.⁷⁴

Hiz. Peygamber önderliğindeki hac kafîlesi, 18 Zilhicce Pazar günü Gadir-i Hum'dan ayrılmıştı. Resûlullah (s.a.v.), muhtemelen Medine'den geldiği güzergâhı takip ederek 22 Zilhicce Perşembe günü Ravhâ'ya ulaşmıştır. Buradan yoluna devam eden hac kafîlesi, aynı gün Zülhuleyfe'ye gelmişti. O geceyi Zülhuleyfe'de geçiren hacılar, sabah olunca Medine'ye hareket etti.⁷⁵ Resûlullah (s.a.v.)

⁶⁵ Kedâ: Mekke'nin yukarı mahallesinde Ebtah tarafında yer alan bir tepenin adı; Kûdâ ise, Mekke'nin aşağı mahallesi tarafında Kuaykîân dağı civarında bir tepeye verilen isimdir. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/439.

⁶⁶ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1097; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/157; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 2/108.

⁶⁷ Oral, *Veda Haccı*, 99.

⁶⁸ Oral, *Veda Haccı*, 98-101.

⁶⁹ Oral, *Veda Haccı*, 271.

⁷⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-şahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki (Beyrut: Dâru İhya'i-Turâs el-Arabî, t.y.), 2/963; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayp Arnavut v.d. (y.y.: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430), 4/254; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/660.

⁷¹ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1113.

⁷² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/45.

⁷³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/203; Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk Fâkihî, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsîh*, thk. Abdulmelik Abdullah Dehîş (Mekke: y.y., 1986), 4/119; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, thk. Mustafa Dîb v.d. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407), 2/627.

⁷⁴ Şîa'nın, Hiz. Ali'nin halifelîği üzerine bina ettiği argümanlardan biri olan meşhur Gadir-i Hum konuşması budur. Bkz: Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 2/106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/665.

⁷⁵ Oral, *Veda Haccı*, 282.

Medine'ye ulaştığında, âdeti olduğu üzere mescitte iki rekât namaz kıldıktan sonra evine gitmiştir.⁷⁶ Böylece, başından sonuna kadar 27 gün süren hac yolculuğu sona ermiştir.

3.2. Dört Halife Dönemindeki Güzergâhlar

Bilindiği gibi Medine, ilk üç halife döneminde devletin başkentiydi. Dördüncü halife Hz. Ali ise devletin merkezini Kûfe'ye taşımıştı. Daha önce de ifade edildiği gibi ilk halifeler, hac mevsimlerini bir kaynaşma unsuru olarak gördüklerinden hac kabilelerinin başında Mekke'ye gitme konusunda hassasiyet göstermişlerdir. Ancak, Hz. Ali bu hususta bir istisnadır; çünkü o, döneminde yaşanan siyasî kriz nedeniyle hiçbir hac kafilesinin başında bulunamamıştır. Hz. Ali, Kûfe'den yola çıkacak bir kafilenin başında hac yolculuğuna çıkamadığı için yeni bir rota söz konusu olmamış, Medine ile Mekke arasındaki güzergâh ilk üç halife dönemindeki şekliyle devam etmiştir.⁷⁷

Resûlullah'ın (s.a.v.) hacca giderken takip ettiği güzergâhın, kısmî değişikliğe uğrayarak Râşid Halifeler döneminde de önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Bu değişikliğin biri, yolun isminde yaşanmıştır. Hz. Peygamber döneminde "Ağaç Yolu" olarak kaynaklarda ismi geçen güzergâhın, bu dönemde farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. Hz. Peygamber tarafından kullanılması münasebetiyle bu yolun dinî bir niteliğe dönüştürüldüğü de söylenebilir.⁷⁸ Râşid Halifeler de hac ve umre ziyaretlerinde bu güzergâhı kullanmaya özen göstermişlerdir. Hz. Ömer, 37/637 yılında umreye giderken su kuyusu sahibi bazı kimseler Halife'den, Mekke ile Medine arasında yeni konak yerleri yapmak için izin istemişler, Hz. Ömer de suyundan ve gölgesinden faydalanma konusunda hac kabilelerine öncelik tanınması şartıyla yeni mola yerleri yapmalarına izin vermiştir.⁷⁹ Sonradan eklenen kuyular ve gölgelik yerler müstesna tutulursa Medine-Mekke güzergâhında çağlar boyunca köklü bir değişiklik yapılmamıştır.⁸⁰

İlk halifelerin hac yapıp yapmadıkları veya kaç defa hacca gittikleri ve hangi yıllarda hac emirliği yaptıkları hususunda kaynaklarda yeterli bilgi bulmak mümkündür. Ancak aynı kaynaklar halifelerin hac yolculukları konusunda ayrıntıya girmemiştir. Bunun sebebi bizce, rivayetleri aktaran müelliflerin hacıların yolculuklarını yeterince önemsememelerindedir. Bu müellifler kanaatimizce aktarımlarını, daha çok halifelerin kutsal mekânlardaki uygulamalarına yoğunlaştırmışlardır. Ancak bu hususta Resûlullah'ın (s.a.v.) hac yolculuğu müstesnadır; çünkü Hz. Peygamber'in Medine'den Mekke'ye giderken takip ettiği güzergâh hakkında yeterince malumata sahibiz. Hz. Peygamber dönemi ele alınırken Medine-Mekke güzergâhından söz edilmişti. Ancak, daha önce de ifade edildiği gibi bu güzergâhta bazı değişiklikler yapıldığı için bu rotanın yeniden ele alınmasına ihtiyaç duyulmuştur.

3.2.1. Medine-Mekke Güzergâhı

Bu dönemde, çoğunlukla halifelerin başında bulunduğu kabile, Resûlullah'ın (s.a.v.) kullandığı güzergâhı takip etmek üzere Medine'den yola çıkardı. Hac kafilesinin bu güzergâhtaki ilk mola yeri,

⁷⁶ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (y.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Arabiyye, 1430), 4/410.

⁷⁷ Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 223.

⁷⁸ Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 223.

⁷⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'd-Türâs, 1387), 4/69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/382.

⁸⁰ Salih Ahmed el-Âlî, *el-Hicâz fî Sadri'l-İslâm Dirâsât fî Ahoâlihi'l-Umrâniyye ve'l-İdâriyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1990), 202.

Medine'ye yaklaşık 5,5 mil⁸¹ uzaklıkta yer alan Zülhuleyfe'dir.⁸² Kafilenin ikinci durağı ise Zülhuleyfe'ye yaklaşık 6 mil uzaklıktaki Hafır'dır. Burası suyu bol bir yer olduğu için kafiler burada hem dinlenir hem de sularını tazeleme imkanı bulurdu.⁸³ Farklı şehirlerde bu isimde birkaç yer vardır, ancak burada kastedilen Medine ile Mekke arasındaki *el-Hafır*'dir.⁸⁴ Burası Kureyş kabilesinin Benî Fihr koluna ait kimselerin yeridir.⁸⁵ Kafilenin üçüncü durağı ve mola yeri, yine 6 mil mesafedeki Melel vadisidir.⁸⁶

Hac kafilesi mola yerinde geceyi geçirir, diğer gün sabah namazından sonra da tekrar yola çıkardı. Melel'de geceleyen kafilenin yeni rotası buraya 7 mil uzaklıktaki Seyyâle köyüdür. Bu köy, çarşısı, hurma bahçeleri ve su kuyularıyla oldukça işlek ve büyük bir köydür.⁸⁷ Burada Hasan b. Ali'nin çocuklarına ve bazı Kureyş kabilesi mensuplarına ait evler yer almaktadır.⁸⁸ Kafile, Seyyâle'den ayrıldıktan sonra 11 millik bir mesafe kat ederek Ruhayye'ye ulaşırdı.⁸⁹ Burası süslü evlerin bulunduğu güzel bir köydür.⁹⁰ Burada bir süre dinlenen kafilenin yeni rotası, 13 millik bir yürüyüşün ardından Varîse'dir. Burası da büyük bir köydür.⁹¹ Bu köy, arazilerini sulamak için dere ve göletlerden faydalanırdı ve ismine "Ahsâ" (الاحساء) denen temiz bir içme suyuna sahipti.⁹² Bu köyün sakinleri, Halife Osman'ın soyundan gelmektedir.⁹³ Burada bir süre dinlenen kafile, 14 mil yolculuk yaptıktan sonra el-A'rac'a ulaşırdı. A'rac da süslü evlerin yer aldığı bir yerdir.⁹⁴

Hareket merkezi Medine olan hac kafilesi, yukarıda bahsedilen güzergâhı izleyerek Mekke'ye doğru yoluna devam ederdi. A'rac'dan hareket eden kafile 17 mil yürüdükten sonra Sükyâ'ya gelirdi. Burası denize bir günlük yürüyüş mesafesinde oldukça büyük bir köydür.⁹⁵ Bu köyün özelliği de büyük hurma bahçelerinin sulandığı kaynaklara ve su kuyularına sahip olmasıdır.⁹⁶ Bunlara ilaveten

⁸¹ 1 mil, yaklaşık 1,61 km uzunluğundadır. <https://www.metric-conversions.org/tr/uzunluk/kilometre-mil.htm>

⁸² Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 427.

⁸³ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 440; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/277.

⁸⁴ Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403), 2/458; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/277.

⁸⁵ Ahmed b. Ebî Ya'kûb Ya'kûbî, *Büldân* (Necf: Matbaa Haydariyye, 1957), 73.

⁸⁶ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 441.

⁸⁷ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 443; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 4/1264; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/292; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd fî haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü Nâsır li's-sakâfe, 1980), 333.

⁸⁸ Ya'kûbî, *Büldân*, 73; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 2/166.

⁸⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 443; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 2/166.

⁹⁰ Ya'kûbî, *Büldân*, 73; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/681.

⁹¹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 445; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/686; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 277.

⁹² Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye* (Beyrut: y.y., 1891), 178; Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Bağdat: Mektebe Müsannâ, t.s.), 130; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hamîrî, *er-Ravdu'l-Mu'tâd fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü Nâsır Lissakâfe, 1980), 277; Nureddin Ali b. Cemaleddin Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ Biahbâri Dâru'l-Mustafâ* (Mısır: Matbaâ el-Edeb ve'l-Müeyyed, 1908), 2/169.

⁹³ Ya'kûbî, *Büldân*, 73.

⁹⁴ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 447; Ya'kûbî, *Büldân*, 77; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 3/903.

⁹⁵ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 448; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 3/742; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/228; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 327.

⁹⁶ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 451-452; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 178; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/228.

bu köyün, bölgedeki arazileri sulamak için bir de deresi vardır.⁹⁷ Bu bereketli topraklar, Benî Kinâne kabilesine aittir.⁹⁸ Bol miktarda tatlı su kaynaklarına sahip olduğu için buraya *es-Sukyâ* ismi verilmiştir.⁹⁹

Medine-Mekke güzergâhını takip eden hac kabilelerinin Sukya'dan sonraki durağı, Ebvâ köyüdür. Kafile, 17 millik bir yürüyüşten sonra Ebvâ'ya ulaşırdı.¹⁰⁰ Bu köyün sakinleri, birkaç Arap kabilesinin karışımından oluşmaktadır.¹⁰¹ Ebvâ'dan sonraki durak ise buradan 23 mil uzaklıktaki Cuhfe'dir.¹⁰² Buraya *Cuhfe* denmesinin sebebi, sel sularının burayı silip süpürmesindedir.¹⁰³ Burası da denize yakın bir konumdadır ve bolca su kuyusuna sahiptir.¹⁰⁴ Cuhfe'de mola süresini tamamlayan hac kafilesi, yönünü Kadîd'e çevirirdi. Kafilenin Kadîd'e ulaşması için 24 mil uzunluğundaki bir mesafeyi kat etmesi gerekirdi.¹⁰⁵ Burası çok sayıda kuyusu ve pınarı olan bir köydür ve birçok meyve bahçesinin bulunduğu verimli bir araziye sahiptir. Sakinleri ise genellikle Huzaâ kabilesindedir.¹⁰⁶

Hac kafilesi Kadîd'den ayrıldıktan sonra Usfân'a doğru yola çıkardı. İki yerleşim yeri arasındaki mesafe ise yaklaşık 23 mildir. Burası da Huzaâ kabilesinin Benî Müstalik koluna aittir.¹⁰⁷ Kafilenin yeni rotası, 23 mil uzaklıktaki Batn Murra'dır (بطن مر). Burası kalabalık nüfusa sahip büyük bir köydür. Bu köy, kendi ziraatlarına yetecek miktarda su kaynaklarına sahiptir ve çok sayıda hurma bahçesi bulunmaktadır.¹⁰⁸ Köye *Batn Murra* denmesinin sebebi sularının acılığından dolayıdır.¹⁰⁹ Buradan sonra hac emiri kafileyi Mekke'ye girmesi için hazırlardı; zira burası Medine ile Mekke arasındaki son mola yeridir. Yoluna devam eden hac kafilesi 13 mil sonra Mekke'ye ulaşacaktır.¹¹⁰ Tarihçiler ve coğrafyacılar bu yola *Tarîku'l-Câde* (طريق الجادة) ismini vermiştir.¹¹¹ İbn Hurdazbih bu yolu *Tarîku'l-Câd* (طريق الجاد) olarak isimlendirmiştir.¹¹² Medine ile Mekke arasındaki yolun toplam uzunluğu yaklaşık 200 mildir.¹¹³ Bu yolun günümüz şartlarındaki uzunluğu ise 450 km civarındadır. 200 mil yaklaşık 322 km'ye tekabül ettiğine göre burada verilen uzunluk günümüzdeki mesafeden daha kısa görünmektedir. Ancak eskiden kullanılan ve daha çok deve ve insanların seyrine göre düzenlenmiş yol ile günümüzdeki motorlu taşıtların kullanımına göre yapılmış yol arasındaki muhtemel değişiminden dolayı rakamlar arasında böyle bir farkın oluşabileceği göz önüne alınmalıdır.

⁹⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 130.

⁹⁸ Ya'kübî, *Büldân*, 73.

⁹⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 450.

¹⁰⁰ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 451.

¹⁰¹ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 1/102.

¹⁰² Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 454; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 2/172.

¹⁰³ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 457; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/368; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 156.

¹⁰⁴ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 457; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 178; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131.

¹⁰⁵ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 457; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 454.

¹⁰⁶ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 457; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 178; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 178; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 3/1054.

¹⁰⁷ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 463; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 3/942.

¹⁰⁸ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 465; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 178; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131.

¹⁰⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 465; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 4/1212.

¹¹⁰ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 465; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 4/1212; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/104; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 93.

¹¹¹ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî İbn Havkal, *Şûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Mektebe, t.s.), 46.

¹¹² İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 130.

¹¹³ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 468.

3.2.2. Yemen-Mekke Güzergâhı

Hiz. Ali'nin hac emiri olarak tayin ettiği isimlerden biri olan Ubeydullah b. Abbas'ın bir dönem Yemen valisi olarak görev yapması, resmî hac kafîlesinin buradan yola çıkmasını gerekli kılmıştır. Muhtemelen Yemen-Mekke yolu, Hiz. Ömer döneminden beri hac ve umre yapmak isteyenlerin kullandığı bir güzergâhtı, ancak bu rotanın ilk defa Hiz. Ali döneminde bir hac emiri tarafından kullanıldığını söylemek mümkündür.

Yemen-Mekke güzergâhı Sahil ve Tihâme yolu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mikât yeri olan Yalamlam/Yeylem'in Tihâme yolunun üzerinde bulunması nedeniyle kaynaklar, bu yolu hac kafîlelerinin güzergâhı olarak aktarmıştır. Ubeydullah b. Abbâs da hac emiri olduğu sırada daha kısa olması sebebiyle Tihâme yolunu kullanmıştır.¹¹⁴ Bu güzergâh sonraları "Sultan Caddesi/Yolu" (الجدادة السلطانية) olarak isimlendirilmiştir. Bu yol, verimli topraklardan geçmesi nedeniyle zorluğuna rağmen hacılar tarafından tercih edilen bir güzergâhtır.¹¹⁵ Ya'kûbî, Yemen'den gelen hacıların kullandığı yolu ikiye ayırmadan tek güzergâh şeklinde aktarmış, buraya da "Tihâme Yolu" demiştir.¹¹⁶

Yemen'in farklı bölgelerinden hacca gitmek isteyen Müslümanlar, buranın en önemli şehri olan San'a'da toplanırdı.¹¹⁷ Bu şehir hurma bahçeleriyle meşhurdur.¹¹⁸ Hac kafîlesinin San'a'dan sonraki durağı, yine bölgenin önemli bir şehri olan el-Bon'dur (البون).¹¹⁹ el-Bon, içinde birçok köyün bulunduğu uçsuz bucaksız topraklardan biri olarak kabul edilmiştir.¹²⁰ Kafîle, Sınâayn'e (صناعين) varıncaya kadar yoluna devam ederdi.¹²¹ Hac kervanı buradan ayrıldıktan sonra İsâfat (اثافت) köyüne gelirdi. Burası da üzüm bağları ile meşhur büyük bir köydür.¹²² Bu bereketli köyden sonra kafîle Nakîl/Şakîka'ya (الشق يقفة/النقىل) ulaşırdı.¹²³ Akabinde hac kafîlesi, Hamel'e (همل) girerek yoluna devam ederdi. İslâm'dan önce en eski pazarlar burada kurulurdu.¹²⁴

Yemen'den yola çıkan hac kafîlesi, kuzeye doğru yoluna devam ederek kahve yetiştiriciliğinin yapıldığı büyük bir vadiye ulaşırdı ki buranın adı Vâdi'l-Kelâbih'tir (وادي الكلابيح).¹²⁵ Kafîlenin bir sonraki durağı ise Nisâ'dır (النساء).¹²⁶ Hac kafîlesi daha sonra Mûr vadisine (وادي مور) gelerek konaklardı. Bu vadi Kızıldeniz'e doğru kıvrılır ve suyunun bolluğu ile tanınırdı.¹²⁷ Kafîlenin bu vadiden sonraki durağı Hûr'dur (حور).¹²⁸ Buradan sonraki mola yeri ise Yemenli Tihâme kabîlesine ait bir yerleşim yeri olan

¹¹⁴ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 156; Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 230.

¹¹⁵ Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 231.

¹¹⁶ Ya'kûbî, *Büldân*, 75-76.

¹¹⁷ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 136; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/32.

¹¹⁸ Hasan b. Ahmed b. Ya'kûb Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab* (Bağdat: Dâru's-Şüûni's-Sakâfiyye, 1989), 204.

¹¹⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 137.

¹²⁰ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 220; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 1/285.

¹²¹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 220.

¹²² Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 115; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/89.

¹²³ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 28; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/303.

¹²⁴ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 223.

¹²⁵ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 223.

¹²⁶ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646.

¹²⁷ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646.

¹²⁸ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646.

Hasûf'tur (الخصوف).¹²⁹ Sonra kabile, küçük bir belde olan ve aynı isimle bir vadiye sahip olan Câzân'a (جازان) uğradı.¹³⁰ Câzân vadisinden ayrılan hac kafilesi, yöredeki başka bir vadi Biş'te (بيش) konakladı.¹³¹ Burası hac kafilelerinin dinlenebileceği ve alış veriş yapabileceği büyük bir köydür. Bu köyün serin havası ve tatlı suyunun bulunması da hacılara serinlemek ve sularını tazelemek için fırsat verirdi.¹³²

Hac kafileleri Biş'a da yeterince dinlendikten sonra Usur (عثر) kasabasına gelirdi. Burası, büyük bir çarşısı olan gelişmiş bir yerdir. Buranın başka bir özelliği de aslanları ile meşhur olmasıdır.¹³³ Hac kafilesinin bir sonraki mola yeri, Dankân'dır (دسكان). Burası da Yemen'in aşağı tarafından Kızıldeniz'e doğru inen vadilerden biridir.¹³⁴ Yemen kafilesi, Mekke yolculuğuna Kinâne kabilesinin topraklarına girerek devam ederdi. Bu topraklardaki ilk mola yeri ise kalabalık bir nüfusa sahip Hala (حلى) şehridir. Bu şehirdeki insanlar, ahşaptan ve kamış türü bitkilerden yaptıkları evlerde yaşardı. Şehir, su ihtiyacını yağmurlardan ve kuyulardan sağlardı.¹³⁵

Yemen kafilesi Hala'dan ayrıldıktan sonra sırasıyla Beyaz vadi,¹³⁶ Makal vadisi¹³⁷ ve Dûka vadisini¹³⁸ geçerek bir sahil şehri olan Serayn'da (السرين) konakladı.¹³⁹ Burası da büyük bir yerleşim yeridir ve buradaki insanlar da genellikle ahşap ve kamıştan yapılmış evlerde yaşardı. Mescitlerini ise evlerinden farklı olarak yapışkan bir çamurdan inşa etmişlerdi. Burası kurak bir kasabadır, bu yüzden buranın tek su kaynağı yağmurdur. Yöre halkı, geçimini susam ve mısır yetiştirerek sağlamaya çalışırdı.¹⁴⁰

Hac kafilesinin bir sonraki mola yeri Mekke yakınlarındaki Seba' vadisidir. Buranın bir kalesi ve su havuzu vardı.¹⁴¹ Bir sonraki durak ise Leys vadisidir.¹⁴² Hac kafilesi Leys vadisini geçtikten sonra Merkûb vadisine gelirdi.¹⁴³ Bu vadinin üst kısmı Hüzeyl kabilesine, aşağı kısmı ise Kinâne kabilesine aittir.¹⁴⁴ Yemen tarafından hacca giden kafilenin son mola noktası, Yalamlam'dır. Daha önce de belirtildiği gibi burası Yemen hacılarının ihrama girdiği yerdir. Burada yer alan birkaç kuyu ve

¹²⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 119; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/376.

¹³⁰ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 136; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/94.

¹³¹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646.

¹³² Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 98; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/528.

¹³³ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 98; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 48; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/85.

¹³⁴ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/464.

¹³⁵ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 49.

¹³⁶ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 136; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/531.

¹³⁷ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 304.

¹³⁸ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/485.

¹³⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/219.

¹⁴⁰ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 48; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 312.

¹⁴¹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 241; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 603.

¹⁴² Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 232.

¹⁴³ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/28.

¹⁴⁴ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 232; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/109.

kaynaktan su ihtiyacını gidermek mümkündür.¹⁴⁵ Yemen kafilesi Milka vadisini de geçtikten sonra Mekke'ye ulaşırdı.¹⁴⁶

Yemen-Mekke yolunun Râşid Halifeler döneminin tamamında kullanıldığını söylemek güçtür. Hac emiri olarak görevlendirilen kimse aynı zamanda Mekke veya Medine valisi ise bu durumda Yemen yoluna ihtiyaç duyulmamıştır. Buradan hacca gelen insanlar ya kendi imkanlarıyla Mekke'ye gelmişler ya da Medine'de toplanarak buradaki kafileye dâhil olmak suretiyle hacca gitmişlerdi. Çünkü bu dönemde hacca gidenlerin sıklıkla kullandığı yol, Medine-Mekke güzergâhı idi.

3.3. Emevîler Dönemindeki Güzergâhlar

Emevî yönetiminin hac emirliği konusundaki genel tavrı, bu görevin Hicaz valilerine tevdi edilmesi yönündeydi. Yönetim merkezini Mekke ya da Medine'de kuran bu valiler, hac kafilelerini eskiden olduğu gibi Medine-Mekke güzergâhından götürüp getirmeye devam ettiler. Hac emirliğinin bizzat halifeler veya veliahtlar tarafından yürütüldüğü yıllarda ise Şam-Mekke güzergâhına ihtiyaç duyulmuştur. Halife'nin aynı zamanda hac emiri olması, kafilenin burada toplanması ve buradan hareket etmesini zorunlu kılmıştır.¹⁴⁷

Şam ile Hicaz'ı birbirine bağlayan yolların tarihi, İslâm öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır. Zamanla da bu yol önemini artırarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Zira bu yol, yüzyıllardır bölgesel ulaşımı sağlamada aktif olarak kullanılmıştır. Komşu beldeler arasında yapılan alışveriş nedeniyle ekonomik bir değere de sahip olan bu güzergâh, bölge ticaretinde önemli bir rol üstlenmiştir.¹⁴⁸ Müslümanların Şam'ı fethetmesinden sonra da bu yol önemini ve etkinliğini sürdürmüştür.¹⁴⁹ İki şehri birbirine bağlayan ana yol konumundaki Sahil yolunun dışında tali yollardan da söz edilmektedir.¹⁵⁰ Anlaşılan o ki, hac kafileleri daha güvenli ve işlek olduğu için Sahil yolunu tercih etmişlerdir.

Emevîler döneminde Şam'ın devlet merkezi olması ile birlikte hac kafileleri bu hattı yoğun bir şekilde kullanmaya başladı. Kalabalık hac kervanlarının kullanımına açılması, bu yolda birtakım ıslah çalışmalarının yapılmasını zorunlu kılmıştır. Özellikle su kuyularının sayısı artırılmış ve yeni mola yerleri de ihdas edilmiştir.¹⁵¹

Emevi Halifeleri, Hicaz ile bağlantıyı sağladığı için Şam-Mekke yoluna özel itina gösterdiler. Buna ilaveten, Şam çöllerinde inşa ettikleri saraylara da bu yoldan gittiklerinden onlar için bu güzergâhın ayrıcalıklı bir yeri vardı.¹⁵² Şam-Mekke hattının oldukça uzun olması, buranın aynı zamanda ticarî ve askerî seferler için de kullanılması, bu yolu önemli kıldığı kadar aynı zamanda karmaşık da yapmıştır. Bu karmaşıklık nedeniyle kaynaklarda bu güzergâh hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.¹⁵³ Bu sebeple bahsi geçen güzergâhla alakalı aktarımlar, bu kısıtlı bilgiler ışığında verilmiştir.

¹⁴⁵ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 156; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 619.

¹⁴⁶ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 646; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 304; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/194.

¹⁴⁷ Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 236.

¹⁴⁸ Salih Mûsî Deradke, *Tarîku'l-Hâc eş-Şâmî fi ahdi'l-Emevî* (Umman: y.y., 1996), 427.

¹⁴⁹ Deradke, *Tarîku'l-Hâc eş-Şâmî fi ahdi'l-Emevî*, 429; Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 236.

¹⁵⁰ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 2/331; Deradke, *Tarîku'l-Hâc eş-Şâmî fi ahdi'l-Emevî*, 436.

¹⁵¹ Deradke, *Tarîku'l-Hâc eş-Şâmî fi ahdi'l-Emevî*, 435-436; Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 237.

¹⁵² Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 237.

¹⁵³ Deradke, *Tarîku'l-Hâc eş-Şâmî fi ahdi'l-Emevî*, 437.

3.3.1. Şam-Mekke Güzergâhı

Şam kafilesi, hac hazırlıklarını tamamladıktan sonra Sanîm (الصنيم) denen yerden Mekke'ye doğru hareket ederdi.¹⁵⁴ Bu yerin ismini bazı kaynaklar, Menzil (منزل),¹⁵⁵ bazı kaynaklar ise Kisve (الكسوة)¹⁵⁶ olarak aktarmıştır. Buranın büyük bir köy olması¹⁵⁷ toplanma yeri olarak kullanılmasına uygun düşmektedir. Sanîm'den ayrılan hac kafilesinin önündeki ilk mola yeri, Ezruat'tır (أذرعاء).¹⁵⁸ İbn Rüste ve İbn Hurdazbih buranın adını, Zâtu'l-Menâzil (ذات المنازل) olarak zikretmiştir.¹⁵⁹ Ezruat, Belkâ ve Umman topraklarına bitişik, Şam'ın eteklerinde bir beldedir.¹⁶⁰ Bazı kaynaklar, Şam ile Ezruat'ın dört günlük yürüyüş mesafesinde olduğunu aktarmıştır.¹⁶¹

Şam'dan yola çıkan hac kafilesi güneye doğru ilerleyerek Zerkâ'da (الزرقاء) konaklardı.¹⁶² Zerkâ, Şam'ın yaklaşık 203 km güneyinde yer alan bir şehirdir.¹⁶³ Burası adını, üzerinde bulunduğu vadiden almıştır ve oldukça büyük bir köydür. Bu vadiye bol miktarda dere vardır ve bunlar suyunu Ürdün'e doğru akıtır.¹⁶⁴ Kafilenin bir sonraki durağı Serig'dir (سريغ).¹⁶⁵ Burası Hicaz'ın girişinde, Şam topraklarının ise çıkışındadır.¹⁶⁶ Burada hacıların, susuzluğunu giderecekleri ve taze su sağlayabilecekleri çok sayıda su kuyusu vardır.¹⁶⁷ Serig ile Şam arasındaki mesafe ise 572 km'dir.¹⁶⁸ Serig'den ayrılan hac kafilesi, eski bir yerleşim yeri olan ve Resûlullah'ın (s.a.v.) halkı ile cizye karşılığında anlaşma yaptığı Tebûk'te konaklardı.¹⁶⁹ Tebûk'te hacıların su ihtiyacını giderebilecekleri bir kuyu ve namaz kılacakları bir mescit yer almaktaydı.¹⁷⁰ Burası Şam ile Mekke'nin ortasında bulunmaktadır.¹⁷¹ Hac kafilesi Tebûk'ten ayrıldıktan sonra Cüneyne'ye (الجنيبة) ulaşır ve burada konaklardı.¹⁷² Cüneyne o dönemde, Benî Esed kabilesinin hâkimiyetindeydi.¹⁷³

Şam kafilesinin bir sonraki mola yeri, Muhaddese'dir (المحدثة).¹⁷⁴ Buranın ismi daha sonra Birketü'l-Mu'zam (بركة المعظم) olarak değiştirilmiştir.¹⁷⁵ Burası, Arap beldeleri arasında tatlı suyu ve

¹⁵⁴ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 653.

¹⁵⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 183; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150.

¹⁵⁶ Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 238.

¹⁵⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150.

¹⁵⁸ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 653.

¹⁵⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 183; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150.

¹⁶⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/130.

¹⁶¹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 171.

¹⁶² Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 653.

¹⁶³ Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 239.

¹⁶⁴ Bekrî, *Mu'cemu'l-me'sta'cem*, 2/696; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/137.

¹⁶⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 453; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150.

¹⁶⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/212.

¹⁶⁷ Bekrî, *Mu'cemu'l-me'sta'cem*, 3/735.

¹⁶⁸ Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 240.

¹⁶⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 653; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 183; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150.

¹⁷⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (y.y.: y.y., t.s.), 24; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 39; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 130.

¹⁷¹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 24; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 39.

¹⁷² Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 653; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 183; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150.

¹⁷³ Bekrî, *Mu'cemu'l-me'sta'cem*, 2/399.

¹⁷⁴ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 653; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 183.

lezzetli hurması ile tanınan bir yerdir. Burada, Amûdu'l-Muhaddese isminde bir de dağ bulunmaktadır.¹⁷⁶ Hac kafilesinin bir sonraki durağı ise Akra' (الأقرا) ismi ile bilinen beldedir.¹⁷⁷ Burası adını, Mekke ile Medine arasındaki bir dağdan almıştır ve günümüzde de aynı isimle bilinmektedir. Buradan ayrılarak yoluna devam eden kafiye, kadîm bir köy olan Hicr'de (الحجر) konakladı.¹⁷⁸ Burası Semûd kavminden kalma eski bir köydür. Köyün su kuyuları, mescidi ve çarşısı da olduğundan hacılar burada hem dinlenir hem de alış veriş yapardı.¹⁷⁹

Şam'dan yola çıkan kafilenin sonraki durağı, Vâdi'l-Kura'dır (وادي القرى).¹⁸⁰ Burası Şam ile Medine arasında bir vadidir ve bu vadiye eskiden beri birçok yerleşim yeri kurulmuştur.¹⁸¹ Kafilenin bir sonraki dinlenme yeri ise Sukyâ'dır (السقي).¹⁸² Buradan sonra Medine'ye giriş yapan hac kafilesi, Resûlullah'ın (s.a.v.) kabrini ve mescidini ziyaret ederdi. Medine'de bir süre konakladıktan sonra da Mekke'ye doğru yoluna devam ederdi. Medine-Mekke arasındaki güzergâh daha önce aktarıldığı için, Şam-Mekke güzergâhını Medine'de tamamlıyoruz.

Şam-Medine arasındaki güzergâhın mesafesi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Bazı coğrafya âlimleri bu mesafeyi 20 merhale¹⁸³ olarak aktarmıştır.¹⁸⁴ Aynı mesafeyi 30 merhale olarak aktaran ve 728 mil¹⁸⁵ olarak ölçen müellifler de bulunmaktadır.¹⁸⁶ Günümüz karayolu şartlarında Şam ile Medine arası yaklaşık 1250 km olduğuna göre 728 mil olarak verilen bilgi daha isabetli görünmektedir.

3.3.2. Yemâme-Mekke Güzergâhı

Hac merasimleri bazı dönemlerde bu ibadetin bütünleştirici yönüne aykırı uygulamalara sahne olmuştur. Hicaz bölgesinin Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetinde olduğu 68/688 yılındaki hac merasimi, aynı anda dört hac emiri tarafından münferit sancaklar altında eda edilmiştir. Bahsi geçen yılda İbn Zübeyr ve Muhammed İbn Hanefiyye halihazırda Mekke'de bulduklarından onların mensupları için bir hac kafilesine ihtiyaç duyulmamıştı. Emevî yönetimi tarafından tertip edilen Şam kafilesinin rotası da "Şam-Mekke Güzergâhı" başlığında verildiğinden geriye sadece Yemâme bölgesinden gelen hac kafilesinin rotası kalmıştır. Bu yüzden "Yemâme-Mekke Güzergâhı" ismiyle yeni bir başlığa ihtiyaç duyulmuştur. Elbette bahsi geçen güzergâh ilk defa kullanılmamıştır ancak bu güzergâhın düzenli bir hac kafilesi tarafından ilk defa kullanıldığı söylenebilir.

Necde b. Âmir, İbn Zübeyr'in Hicaz'a hâkim olduğu yıllarda Emevî devletinin siyasî boşluğundan faydalanarak Yemâme bölgesini kontrol altına almıştı. Hâricî lider Necde b. Âmir,

¹⁷⁵ Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 241.

¹⁷⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/60.

¹⁷⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/236.

¹⁷⁸ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 656; Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 241.

¹⁷⁹ Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 189; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 39.

¹⁸⁰ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 653; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 183; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150.

¹⁸¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/338; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 602.

¹⁸² Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 653.

¹⁸³ Merhale: Bir konaklık, yani bir günde düz yolda yaya olarak gidilebilecek mesafeye denir. 1 merhale, takriben 34,560 km eder. Bkz: <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ekrem-bugra-ekinci/532169.asp>

¹⁸⁴ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 29; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 6.

¹⁸⁵ Mil: 1 kara mili (statute mile) 1609 metreye tekabül etmektedir. Bkz: <https://uzunluk-olcu-birimleri.nedir.org/>

¹⁸⁶ Bkz: Âradî, *Îmâratü'l-Hac*, 242.

taftarları ile birlikte topluca hacca gitmek isteyince Yemâme ile Mekke arasında yeni bir hac güzergâhı ortaya çıkmıştır. Yemâme'den yola çıkan ve emirliğini Necde b. Âmir'in yaptığı bu kabile, aynı zamanda Hâricîler tarafından tertip edilen ilk toplu hac kafilesi olma özelliğine de sahiptir.¹⁸⁷

Yemâme kafilesi Karyeteyn güzergâhını takip ederek Mekke'ye ulaşmıştır. Karyeteyn yolu (طريق القرين) Yemâme'yi Mekke'ye bağlayan en popüler yoldur. Ancak burası Mekke'ye giden tek yol değildir. Kaynaklar, bu rota kadar işlek olmayan başka yolların varlığından da söz etmektedir.¹⁸⁸ Hac kafilesi hazırlıklarını tamamladıktan sonra Yemâme bölgesinden ilerleyecek şekilde Mekke'ye doğru harekete geçmiştir. Hâricî kafilesinin ilk mola yeri, Abdullah b. Âmir b. Kerîz ve Ca'fer b. Süleyman'ın köyleri olmuştur. Bu köylerin mevki, çok sayıda hurma bahçesinin ve birkaç su kuyusunun bulunduğu bir yerdedir. Ancak buranın suyu bulanıktır.¹⁸⁹ Karyeteyn'in başka bir özelliği de buranın iki yolun kesiştiği bir noktada bulunmasıdır. Basra-Mekke yolu bu noktada Yemâme-Mekke yolu ile birleşmiştir.¹⁹⁰

Karyeteyn'den ayrılan hac kafilesinin yeni durağı, 24 mil mesafedeki Rama'dır (راما). Rama, su kuyularının bolluğu ile bilinen bir köydür.¹⁹¹ Kafile bir gece burada dinlendikten sonra 27 mil uzaklıktaki İmra'ya (امرة) doğru hareket ederdi. Bu köy de Rama gibi çok sayıda su kuyusu ile tanınmıştır.¹⁹² Hac kafilesinin sonraki durağı, 26 mil mesafedeki Tuhfe'dir (طحفة). Burası da diğer köyler gibi suyu bol bir bölgedir.¹⁹³ Mekke'ye doğru yolculuğuna devam eden kafile 18 mil yürüdüktan sonra Darbe (ضربة) köyünde konaklardı. Burada büyük bir ateş olduğu ve Hz. Ömer'in bu ateşi koruduğu rivayet edilmiştir. Bu köyün, ismini Darbe bt. Rebîa'dan aldığı söylenmiştir.¹⁹⁴ Basra yönünden gelen hac kafileleri Darbe köyünde Yemâme kafilesiyile birleşerek yoluna devam ederdi.¹⁹⁵

Yemâme kafilesinin Basra kafilesi ile birleştikten sonraki durağı, 32 mil mesafedeki Cedîle'dir (جديلة). Burada birçok pınar, su kuyusu yer almaktadır ve burası Benî Esed kavminin yurduudur.¹⁹⁶ Burada bir gece dinlenen kafilenin yeni rotası, 35 mil uzaklıktaki Felce'dir (فلجة).¹⁹⁷ Burası tuzlu suyu ile temayüz eden bir yerleşim yeridir. Felce halkı yolculara, hurma ve deve yemi satarak hac mevsimlerinden ticarî kâr elde ederdi.¹⁹⁸ Hac kafilesi, Mekke'ye doğru yürüyüşüne devam ederek 26 mil mesafedeki Düseyne'de (الدثينة) konaklardı. Burası da Benî Selîm kabilesine aittir. Taze içme suyuna sahip bu kabile ile Resûlullah (s.a.v.) bir antlaşma yapmıştı.¹⁹⁹ Kafilenin sonraki mola yeri ise 27 mil

¹⁸⁷ Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 243.

¹⁸⁸ Daha geniş bilgi için bkz: Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 616-620; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 147; Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 243.

¹⁸⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 588-589; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/336.

¹⁹⁰ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 147; Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 243-244.

¹⁹¹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 592; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 263.

¹⁹² Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 593; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 53.

¹⁹³ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 593; Muhammed b. Ömer Zemaşerî, *el-Emkine ve'l-Miyâh ve'l-Cibâl*, thk. İbrahim Samirî (Bağdat: Matbaâ Sa'dûn, t.s.), 151.

¹⁹⁴ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 594; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 3/859-860; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 377.

¹⁹⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefsiyye*, 182.

¹⁹⁶ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 597; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 54; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/115.

¹⁹⁷ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 598.

¹⁹⁸ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 598; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/272; Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 245.

¹⁹⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 600; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/253; Zemaşerî, *el-Emkine ve'l-Miyâh ve'l-Cibâl*, 87.

uzaklıktaki Kubâ'dır (قبا). Burası da bol miktarda suyu olan bir yerdir.²⁰⁰ Burası adını, sahibi olduğu kuyudan almıştır.²⁰¹ Bu köyün bir özelliği de Resûlullah'ın (s.a.v.) inşa ettirdiği Mescid-i Kubâ'nın burada yer almasıdır.²⁰²

Kubâ'da bir gece konakladıktan sonra yoluna devam eden kafilè, 27 mil yürüdüktan sonra Şübeyke'ye (الشبيكة) ulaşırdı. Burası, tatlı su kuyuları olan Benî Selûl yurduudur.²⁰³ Kafilenin bir sonraki durağı ise 40 mil uzaklıkta yer alan ve bol suyu olan Vecre'dir (وجرة).²⁰⁴ Burası, Mekke'ye yakın olmakla birlikte insanların iskân etmediği, yabani hayvanların yaşadığı bir yerdir.²⁰⁵ Mekke'ye doğru yoluna devam eden hacı adayları, 27 mil sonra mîkât yerlerinden biri olan Zâtu Irk'a (ذات عرق) ulaşırdı.²⁰⁶ Burası, pınarları ve su kuyularıyla bereketli bir yerdir ve burada bir de Resûlullah'ın (s.a.v.) mescidi yer almaktadır.²⁰⁷ Hacı adayları, 24 mil daha mesafe kat ettikten sonra Ubeydullah b. Muammer'in bahçesine gelirdi.²⁰⁸ Yine burada da bol miktarda hurma bahçesi ve su kuyusu bulunmaktaydı.²⁰⁹ Yemâme'den yola çıkan hac kafilesi, 28 mil daha yürüdüktan sonra Mekke'ye ulaşarak yolculuğunu tamamlardı.²¹⁰

Sonuç

Hiz. İbrahim tarafından inşa edilmesinin ardından yarımada üzerinde yaşayan Araplar Kâbe'yi ziyaret etmeye başlamışlardır. Mekke ve Kâbe'ye düzenlenen hac merasimleri kesintiye uğramadan günümüze kadar devam etmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.), hicretin 9. yılında Hiz. Ebû Bekir'i hac emiri olarak tayin etmesiyle birlikte binlerce hacı adayından oluşan hac kafîlelerinin Mekke'ye yolculukları söz konusu olmuştur. Dolayısıyla bu yolculuklar dönemden döneme ismi ve rotası değişen hac güzergâhları meydana getirmiştir. Önceleri sadece Medine ile Mekke arasındaki güzergâhtan bahsetmek mümkün ise de İslâm coğrafyasının genişlemesiyle beraber bu güzergâha yenilerinin eklenmesi icap etmiştir. Hiz. Ali, Yemen bölgesine atadığı valisini hac emiri olarak görevlendirince burada tertip edilen kafilenin Mekke'ye ulaşması için Yemen-Mekke güzergâhu adıyla yeni bir rota ortaya çıkmıştır. Emevîler döneminde Şam'ın devlet merkezi olarak kullanılması ve bazı yıllarda hac kafilesinin Halife tarafından yönetilmesi Şam-Mekke güzergâhının oluşmasına neden olmuştur. Aynı şekilde Hâricîlerin kendi hac emirliği sancağı altında topluca hacca gelme isteği de Yemâme-Mekke güzergâhını ortaya çıkarmıştır.

²⁰⁰ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 600.

²⁰¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/301.

²⁰² Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 245.

²⁰³ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 601; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/324.

²⁰⁴ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 602.

²⁰⁵ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 4/1370; Zemahşerî, *el-Emkine ve'l-Miyâh ve'l-Cibâl*, 222; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 608.

²⁰⁶ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 602; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/107-108.

²⁰⁷ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 346; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 256.

²⁰⁸ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 4/1304.

²⁰⁹ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 603; Hamîrî, *er-Ravdu'l-mu'tâd*, 256.

²¹⁰ Harbî, *Kitâbu'l-Menâsik*, 603; Âradî, *İmâratü'l-Hac*, 246.

Kaynakça

- Ahmet Salahaddin Bey. *Kâbe Yollarında (Surre Alayı Hatıraları)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Âlî, Salih Ahmed el-. *el-Hicâz fî Sadri'l-İslâm Dirâsât fî Ahvâlihi'l-Umrâniyye ve'l-İdâriyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1990.
- Âradî, Vicdân Ferîk İnâd. *İmâratü'l-Hac fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*. Amman: Dâru Emced, 2017.
- Atalar, Münir. "Emîr-i Hac". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atalar, Münir. *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Züheyl Zekkâr - Riyâd ez-Zerkelî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *Delâilü'n-nübüvve*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1405.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Mustafa Dîb v.d. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407.
- Cevad Ali, Cevad Ali. *el-Mufassal fî Tarîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*. 20 Cilt. y.y.: Dâru's-Sâkî, 1422.
- Cezîrî, Abdulkadir b. Muhammed b. İbrahim. *Dürerrü'l-Ferâidi'l-Munazzama fî Ahbâri'l-Hac ve Turuki Mekketi'l-Muazzama*. thk. Muhammed Hasan İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2002.
- Deradke, Salih Mûsî. *Tarîku'l-Hâc eş-Şâmî fî ahdi'l-Emevî*. Umman: y.y., 1996.
- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. 7 Cilt. y.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Arabiyye, 1430.
- Erkal, Mehmet. "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fikhî Meseleler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2001 (2001), 145-161.
- Erol, Burak Gani. "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili". *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology* 29/1 (2019), 45-80.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-Âsâr*. thk. Rüşdi Salih Melhas. 2 Cilt. Mekke: y.y., 1994.
- Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk. *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih*. thk. Abdulmelik Abdullah Dehîş. Mekke: y.y., 1986.
- Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin. *el-Ahkamü's-sultaniyye*. thk. Muhammed Hâmid. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm. *es-Sîretü'l-Halebiyye*. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1400.
- Hamevî, Yâkût b. Abdullah el-. *Mu'cemu'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Hamîrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *er-Ravdu'l-mu'tâd fî haberi'l-Aktâr*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Müessesetü Nâsır lî's-sakâfe, 1980.

- Harbî, İbrahim b. İshâk b. Beşîr. *Kitâbu'l-Menâsik ve Emâkini Turuki'l-Hac*. thk. Hamad el-Câsir. Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1969.
- Hemdânî, Hasan b. Ahmed b. Ya'kûb. *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*. Bağdat: Dâru's-Şüûni's-Sakâfiyye, 1989.
- İbn Habîb, Muhammed b. Habîb b. Ümeyye. *el-Münemmak fî Ahbâri Kureys*. thk. Hurşid Ahmed Fâruk. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî. *Şûretü'l-arz*. Beyrut: Dâru Mektebe, t.s.
- İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Bağdat: Mektebe Müsannâ, t.s.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İsmail b. Kesîr. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa Abdulvahid. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1976.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdulah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 1424.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ökkâşe. 1 Cilt. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti lilkitâb, 1992.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce. *es-Sünen*. thk. Şuayp Arnavut v.d. 5 Cilt. y.y.: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430.
- İbn Rüste, Ebü Ali Ahmed b. Ömer. *el-A'lâku'n-Nefsiyye*. Beyrut: y.y., 1891.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-hanci, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1412.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Abdullah el-Kâdi. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415.
- İstahrî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. y.y.: y.y., t.s.
- Kandehlevî, Muhammed Zekeriyâ. *Haccetü'l-Vedâ*. Hindistan: Matbaa Nedve, ts.
- Kiraz, Seydi. "Fethî'nin manzum Menâzil-i Hacc'ı". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2020), 310-334.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*. İstanbul: İSAR, 2003.
- Makrîzî, Ebü Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İmtâ'u'l-esmâ'*. thk. Muhammed Abdulhamîd. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1420.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, t.y.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürûcü'z-zeheb*. thk. Esad Dâgir. 4 Cilt. Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhya'î-Turâs el-Arabî, t.y.

- Nümerî, Hafız Yusuf. *ed-Dürerü fi İhtisâri'l-Meğâzî ve's-Siyer*. Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, 1403.
- Olgun, Tahir. *Müslümanlıkta İbadetler Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- Oral, Rifat. *Veda Haccı*. Konya: Hüner Yayınevi, 2006.
- Rıfat, İbrahim. *Mirâtu'l-Haremeyn*. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l Kütübi'l Mısriyye, 1925.
- Semhûdî, Nureddin Ali b. Cemaleddin. *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri Dâru'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Mısır: Matbaâ el-Edeb ve'l-Müeyyed, 1908.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*. 23 Cilt. Şam: Dâru'r-risâle el-Âlemiyye, 1434.
- Süheyli, Abdurrahman. *er-Ravdu'l-Ünf*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhya'i-Turâs el-Arabî, 1412.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'd-Türâs, 1387.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâz, 1975.
- Tutar, Adem. "İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/ (2001), 75-86.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1984.
- Ya'kübi, Ahmed b. Ebî Ya'küb. *Büldân*. Nefef: Matbaa Haydariyye, 3. Baskı., 1957.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. y.y.: Dâru'l-Hidâye, t.y.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eķâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.
- Zemahşerî, Muhammed b. Ömer. *el-Emkine ve'l-Miyâh ve'l-Cibâl*. thk. İbrahim Samirâî. Bağdat: Matbaâ Sa'dûn, t.s.